

СЕМАНТИЧНА СПІВВІДНОСНІСТЬ ТВІРНИХ ІМЕННИКІВ І ЇХ ПОХІДНИХ

Вивчення семантики похідного слова неможливе без урахування семантики базового (твірного) слова, оскільки значення твірного є тим фундаментом, на якому “вибудовується” семантика похідного [1, с. 177]. Роль мотивувального слова у формуванні семантики слова мотивованого вперше підкреслив Г. О. Винокур, який зазначав, що “значення слів з похідною основою завжди можна визначити, покликаючись на значення відповідної первинної основи, причому саме в такому поясненні значення похідних слів, а не прямому описі відповідного предмета дійсності полягає власне лінгвістичне завдання у вивченні значень слів” [2, с. 421]. Порівняльний аналіз лексико-семантичних структур похідного та твірного слів сприяє глибшому вивченню семантики похідного слова.

Зіставний аналіз лексико-семантичних структур похідних і базових слів не є новим у дериватологічних дослідженнях [3, с. 112-120; с. 86-91], але до цього часу об'єктом такого аналізу були здебільшого твірні та їх похідні одного структурного типу [4].

У пропонованій статті ставимо за мету розглянути семантико-словотвірний зв'язок між твірними іменниками-назвами осіб за спорідненістю та їх похідними. Аналіз лексико-семантичної співвідносності твірних субстантивів з усіма похідними, що формують словотвірну парадигму, розширює рамки такого дослідження і дає змогу простежити реалізацію семантичного потенціалу твірного в похідних різного типу та визначити чинники, які впливають на можливості засвоєння семантичного обсягу мотивувального іменника похідним словом.

Семантична співвідносність твірних іменників-назв осіб за спорідненістю та свояцтвом зі своїми похідними носить різноманітний характер. Найпростіші відношення склалися між однозначними твірними іменниками та їх похідними:

моносемічному твірному відповідає однозначний дериват (96)*. Наприклад: *дівер* ‘брат чоловіка’ – *діверка* ‘жінка дівера’, *внука* ‘дочка сина або дочки’ – *внуччин* ‘належний онуці’**.

Моносемічні назви спорідненості становлять 39 % усіх іменників лексико-семантичної групи. Більшість назв осіб за спорідненістю (61 %) є багатозначними. Полісемія твірного іменника успадковується тими чи іншими дериватами по-різному. Порівняльний аналіз семантичних структур похідних і базових багатозначних слів дає змогу визначити такі типи дериватів:

I. Деривати, семантично співвідносні з одним значенням твірного іменника (174). Наприклад: *мати* ‘1) жінка стосовно дитини, яку вона народила; 2) самиця стосовно своїх малят’ – *матінка* ‘*пестл.* до мати (у 1 зн.)’, чоловік ‘1) особа чоловічої статі, протилежне – жінка; 2) одружена особа стосовно до своєї дружини; 3) те саме, що людина; 4) *заст.* селянин’ – *чоловічина* ‘*розм.* м’ясо людини’.

II. Деривати, які переймають кілька лексико-семантичних варіантів базового іменника (68). Наприклад: *жінка* ‘1) особа жін. статі; 2) доросла, на відміну від маленької дівчинки; 3) заміжня особа стосовно до свого чоловіка’ – *жіноцтво* ‘*збірн.* до жінка (у 1, 2 зн.)’.

III. Деривати, які засвоюють усі лексико-семантичні варіанти твірного (87). Наприклад: *зять* ‘1) чоловік дочки; 2) сестрин чоловік; 3) чоловік зовиці’ – *зятенько* ‘*пестл.* до зять // *зневажл.*’, *тітка* ‘1) сестра батька або матері; 2) *розм.* доросла жінка взагалі’ – *тітчин* ‘*прикм.* до тітка, належний тітці’.

IV. Деривати, які, крім значень, співвідносних із лексико-семантичними варіантами мотивувального іменника, містять у семантичній структурі ще й інші значення. Серед них виділяємо:

а) деривати, частина значень яких є наслідком семантичної деривації, наприклад: *дитина* ‘1) маленька дівчинка або маленький хлопчик; 2) син або дочка незалежно від їх віку; 3) *перен.* той або те, що успадкували характерні риси своєї епохи, свого середовища’ – *дитинча* ‘1) *зм.-пестл.* до дитина 1; 2) *перен.* маля тварини»;

б) деривати, частина значень яких співвідносна із значеннями іншої твірної основи, це полімотивовані похідні, наприклад: *брат* ‘1) кожний із синів по відношенню до ін. дітей того ж батька або матері; 2) близька, своя людина; одnodумець, друг; 3) *одн. у кличн. ф.* фамільярне або дружнє звертання до сторонньої особи чол. статі; 4) член релігійного братства, чернець’ – *братський* ‘1) власт. братові (1), братам; проїнятий почуттям любові, дружби; братерський; 2) прикм. до братство 1’.

Отже, як показують попередні дослідження, більшість дериватів (61 %) співвідносяться з одним значенням твірного, мотивуючись однозначним іменником або одним із лексико-семантичних варіантів полісемічного іменника. Кількісний та частиномовний склад таких дериватів із тим чи іншим словотвірним значенням (а також дериватів, що успадковують кілька чи всі значення твірного іменника) відображено в таблиці:

Частино- мовний склад похідних	Словотвірні значення, реалізовані похідними	Кількість похідних (в абсолютних цифрах та у відсотковому відношенні), що успадковують:							
		одне значення одно- значного твірного		одне значення багато- значного твірного		кілька значень багато- значного твірного		усі значення багато- значного твірного	
1	2	3		4		5		6	
			%		%		%		%
іменники	носій предметної ознаки виконавець дії, об’єкт якої конкретизований іменником	5	14	25	69	5	14	1	3
	аугментативність	-	-	9	75	3	25	-	-
	демінутивність	2	20	6	37	5	24	3	19
	збірність	43	33	23	17	19	24	47	36
	фемінітивність	1	4	17	68	7	29	-	-
	недорослість	14	50	9	31	4	12	2	7
	віддалений ступінь прямої спорідненості	7	41	4	24	1	15	5	20
	стилістична модифікація	2	20	4	40	2	20	2	20
	подібність	6	23	11	42	5	20	4	15
	абстрактні композити	1	7	10	67	2	13	2	13
прикметники	посесивність	-	-	5	71	2	29	-	-
	загальна відносність	10	21	15	34	8	15	14	30
дієслова	бути кимсь, поводитися, як особа, названа твірним іменником	2	5	23	52	9	18	10	25
	ставати подібним до особи, названої твірним іменником	4	29	6	43	4	28	-	-
		-	-	3	75	1	28	-	-

	робити подібним до особи, названої твірним іменником наділяти особою, названою твірним іменником	-	-	3	100	-	-	-	-
		-	-	1	50	1	50	-	-

Похідні, що відтворюють одне значення твірного, є переважно однозначними. Виняток становлять деривати, які, відображаючи одне значення твірного, розвивають полісемію за рахунок значень, що є наслідком семантичної деривації, або за рахунок значень, співвідносних з іншою твірною основою. Але такі багатозначні деривати становлять лише 13 % усіх полісемічних десубстантивів. Лексико-семантична структура більшості багатозначних похідних слів являє собою своєрідне відображення полісемії мотивувальних іменників.

Полісемія твірного не лише впливає на семантичний обсяг похідного, але й на кількість похідних. Багатозначне твірне відзначається більшою словотворчою спроможністю, ніж однозначне. Так, полісемічні базові іменники породжують у середньому 5 дериватів, а моносемічні – усього 3. Найбільша кількість реалізованих словотвірних значень (11-12 із 17-ти) засвідчена в словотвірних парадигмах іменників *брат*, *баба*, *батько*. Однозначні твірні іменники реалізують не більше 4-5 семантичних позицій типової словотвірної парадигми.

Ступінь відображення полісемії базових слів у дериватах залежить від різноманітних чинників.

У похідних здебільшого відображаються первинні номінативні лексико-семантичні варіанти багатозначного твірного іменника, які до того ж є часто вживаними. Похідними успадковуються й ті значення, що в лексико-семантичній структурі твірних не є основними, але відзначаються високою частотністю. Це здебільшого лексико-семантичні варіанти, що є назвами осіб за спорідненістю та свояцтвом, рідше – значення, що є назвами осіб за віком, родом занять, статтю, пор.: *дочка* ‘1) особа жін. статі стосовно до своїх батьків; 2) розм. ласкаве звертання літньої жінки до молодої жінки або дівчини; 3) *уроч.* жінка, що тісно, кровно зв’язана зі своїм народом’ – *доччин* ‘належний дочці 1’, *дід* ‘1) батьків або мамин батько; 2) чоловік похилого віку; 3) *заст.* сторож;

4) *мн.* люди минулих поколінь, предки; 5) *розм., перен.* те саме, що тінь' – *дідувати* 'бути сторожем, сторожувати', *дідище* 'збільш. до дід 2'.

Переносні значення стають базою для утворення десубстантивів значно рідше і в складі лексико-семантичної структури похідного (як і твірного) є наслідком семантичної деривації і рідко співвідносяться з переносним значенням твірного. Тому найбільше похідних, які семантично співвідносні з усіма значеннями твірного, засвідчено від тих назв спорідненості, лексико-семантичну структуру яких становлять прямі високочастотні значення.

Різна категоріальна належність лексико-семантичних варіантів твірного (іменник *пасинок*, наприклад, у першому значенні є назвою особи, а в другому – неособи) також не сприяє їх повному засвоєнню дериватами, хоча підвищує словотворчу активність твірного, стимулює появу нових дериватів з іншими (часто нетиповими) дериваційними значеннями, пор. набір похідних, що формують парадигми іменників *зять* і *пасинок*: *зять* '1) чоловік дочки; 2) сестрин чоловік; 3) чоловік зовиці' – *зятенько* 'пестл. до зять // знев.', *зятик* 'пестл. до зять' // знев.', *зятьок* 'пестл. до зять // знев.', *зятько* 'пестл. до зять', *зятів* 'належний зятеві', *зятній* 'заст. зятів'; *пасинок* '1) нерідний син одного з подружжя, який доводиться рідним другому // перен. той, хто позбавлений необхідного, зазнає неприємностей; 2) бічний пагін рослини' – *пасиночок* 'зм.-пестл. до пасинок', *пасиння* 'збірн. до пасинок 2', *пасинків* 'прикм. до пасинок 1; належний пасинкові', *пасинковий* 'стос. до пасинка 2', *пасинкувати* 'видаляти бічні пагони, звичайно для кращого розвитку головного стебла'.

Неоднаковий словотворчий потенціал окремих значень – причина появи семантичних варіантів словотвірних парадигм багатозначних слів і різного співвідношення між ними [5, с. 19]. Словотвірні парадигми окремих лексико-семантичних варіантів твірного перебувають між собою в таких відношеннях:

а) повного збігу, коли парадигми мають однаковий склад, наприклад: *сват* '1) людина, яка за дорученням того, хто хоче одружитися, або його рідних сватає обрану особу, староста у весільному обряді; 2) батько або родич одного з подружжя щодо батьків або родичів другого; 3) *перен., розм.* людина, що посилено пропонує когось на посаду, умовляє взятися за якусь справу' – *сваток*

‘пестл. до сват’, сватонько ‘пестл. до сват’, сватуньо ‘пестл. до сват’, сватів ‘прикм. до сват, належний сватові’;

б) перетинання, коли парадигми містять один або декілька спільних дериватів, пор. наприклад, парадигми двох словотворчо активних лексико-семантичних варіантів іменника *діти*: ‘маленькі дівчатка і хлопчики’ – *діточки*, *дітоньки*, *дітиська*, *дітлахи*, *діточий*, *дітний*, *бездітний*, *багатодітний*, *дітородний*, *дітвак*, *дітвора*; ‘сини і дочки різного віку’ – *діточки*, *дітоньки*, *дітиська*, *дітлахи*, *діточий*, *дітний*, *бездітний*, *багатодітний*, *дітородний*, *дітки* (дев’ять перших дериватів є спільними для словотвірних парадигм обох значень твірного);

в) доповнення, коли парадигми не мають жодного спільного деривата, пор., наприклад, склад парадигм різних лексико-семантичних варіантів іменника *жона*: ‘нар.-поет. заміжня особа стосовно до свого чоловіка’ – *жонуха*, *жонатий*, *женити*, *багатоженець*, *двоєженець*, *багатоженство*, *молодожон*; ‘розм. те саме, що жінка 1’ – *жонва*, *жоночий*, *жоноцький*, *женоненависник*, *женолюбний*, *женоподібний*.

Наведені приклади відображають відношення між словотвірними парадигмами двох лексико-семантичних варіантів твірного. Коли словотворчо активними є три і більше лексико-семантичних варіантів багатозначного твірного, то суть взаємовідношень словотвірних парадигм окремих значень не змінюється, зростає лише кількість комбінацій. Так, парадигми різних значень твірного *внук* вступають між собою у різні типи попередньо зазначених відношень. Парадигма лексико-семантичного варіанта ‘1) син сина або дочки’ (*внука*, *внучок*, *правнук*, *внуча*) із парадигмою лексико-семантичного варіанта ‘мн. діти сина або дочки’ (*внучок*, *правнук*, *внуча*) та парадигмою лексико-семантичного варіанта ‘3) мн. те саме, що нащадки’ (*внучок*, *правнук*, *внуча*), маючи три спільні деривати, перебуває у відношеннях перетинання. А парадигми другого і третього значень твірного *внук* повністю збігаються.

Ступінь відтворення полісемії базового іменника пов’язаний також із лексико-граматичною характеристикою десубстантива. Найрегулярніше відтворюють полісемію мотивувального субстантива прикметникові та

іменникові похідні (33 % похідних прикметників та 30 % похідних іменників співвідносні з усіма значеннями багатозначного твірного). Жодне із дієслівних похідних не успадковує багатозначність твірного повністю.

Одним із факторів, які знижують ступінь засвоєння полісемії базового іменника в похідному, є існування синонімічних словотвірних типів. Так, наприклад, співвідношення лексико-семантичних варіантів твірних субстантивів зі значеннями демінутивів могло б бути вищим, якби в українській мові не було такої кількості синонімічних демінутивних суфіксів. Коли різносуфіксальні похідні мають спільну твірну основу, то лексико-семантичні варіанти твірного слова можуть розподілятися між ними, що не спонукає до повного засвоєння полісемії твірного одним із похідних. Пор.: *бабка* ‘*пестл.* до баба 2’, *бабонька* ‘*пестл.* до баба 3’, *бабуня* ‘*пестл.* до баба 1, 2’, *бабця* ‘*діал.* бабуня’, *бабуся* ‘*пестл.* до баба 1, 2’.

*Цифра в дужках позначає кількість дериватів певного типу в абсолютних цифрах.

** Тут і далі лексико-семантична структура слів подається за Словником української мови, див.: Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1971-1980. – Т. 1-11.

Література

1. Тихонов А. Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка / А. Н. Тихонов. – Самарканд, 1971. – 387 с.
2. Винокур Г. О. Заметки по русскому словообразованию // Винокур Г. О. Избранные труды по русскому языку / Г. О. Винокур. – М., 1959. – С. 420-439.
3. Див.: Тихонов А. Н. О семантической соотносительности производящих и производных основ / А. Н. Тихонов // ВЯ. – 1967. – № 1. – С. 112-120; Начинкина Г. М. Разновидности смысловых отношений между производными и базовыми словами и условия многозначности производных / Г. М. Начинкина // Рус. язык в шк. – 1973. – № 6. – С. 86-91.
4. Див.: Тихонова Е. Н. Лексико-семантические отношения исходных глаголов с их префиксальными производными в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. Н. Тихонова. – М., 1989. – 21 с.; статті І. Й. Ощипко, Т. М. Возного, В. В. Грещука, І. І. Кунця у збірнику “Словотвірна семантика східнослов’янських мов” (К., 1983).
5. Чиканцева Т. В. Словообразовательные парадигмы непроезжих глаголов современного русского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т. В. Чиканцева. – Л., 1984. – 22 с.

The article deals with the semantic-wordbuilding connection between the nouns-terms of relationship used as the basis for derivation and their derivatives. The author analyses lexical-semantic relationship of the substantive with all its

derivates, which form the wordbuilding paradigm; traces the process of realization of the semantic potential of noun in different types of its derivates; studies the factors, which make it possible for a derivative to absorb the semantic meaning of the motivating noun.

Опубл.: Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип. 1. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – С. 163-168.